

УДК 364.633-053.6

З. В. Юрченко

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРОФІЛАКТИЦІ ПІДЛІТКОВОЇ АДИКЦІЇ

У статті аналізуються певні психологічні характеристики підлітка як можливе підґрунтя початкової алкоголізації й наркотизації. Простежується взаємозв'язок виникнення адиктивної мотивації з характером взаємин підлітка у сім'ї через призму його особистісного становлення. Конкретизуються психологічні параметри адикції для їхнього врахування у психо-профілактичній роботі на засадах актуалізації позитивного особистісного потенціалу підлітків «групи ризику».

Ключові слова: психологічна схильність до адикції, особливості особистісного становлення підлітка, деструктивні особистісні новоутворення.

Актуальність проблеми. Пріоритетним напрямом роботи сучасної школи є утвердження здорового способу життя серед дітей і молоді, профілактика, рання діагностика та корекція негативних виявів поведінки школярів. Так, ще О. М. Леонтьєв вважав підлітковий період другим за важливістю (після дошкільного) для народження особистості. Реалізація завдання виховання гармонійно розвиненої особистості передбачає консолідацію зусиль і школи, і сім'ї, і суспільства щодо профілактики адиктивної поведінки. Адже у науковій літературі підлітковий вік традиційно визначається як найнебезпечніший період щодо виникнення й закріплення алкоголізації та наркотизації особистості.

Нині спостерігається тенденція стрімкого «омолодження» процесу наркотизації та алкоголізації нашого населення. Зокрема, Україна продовжує утримувати ганебне лідерство у світі за темпами поширення психотропних речовин серед дітей шкільного віку. Так, значні масштаби та темпи поширення (як різновиду адикції) ранньої алкоголізації та наркотизації (з підліткового і навіть молодшого шкільного віку) загрожують соціальній стабільності українського суспільства. Отже, підліток не тільки втрачає здоров'я, а й активно залучається до кримінальної та наркотичної контркультури, нищить свої кращі моральні якості, залишається без сім'ї, друзів, освіти, не може набути професії і мати роботу.

За даними Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка (опитування за міжнародним проектом ВООЗ «Здоров'я і поведінкові орієнтації учнівської молоді», 2010 р.), у ставленні неповнолітніх до алкоголю зміцнюються небезпечні тенденції. За умов так і не створеної нової інфраструктури дитинства юні організують своє дозвілля самостій-

но, в чому їм активно допомагає агресивна реклама алкоголю і сигарет. Духовний вакуум для багатьох підлітків успішно заповнюють пляшка, наркотичний кайф, протизаконні «розваги».

Постановка проблеми. Водночас у психології відсутній належний системний підхід до розуміння адикції як особистісного психологічного феномену. Така ситуація призводить переважно до формування у психології та наркології уявлення про узалежену поведінку як хворобу або неспецифічну форму особистісного захисту. Також залишається невизначеним питання про те, зусиллями яких спеціалістів — педагогів, лікарів, психологів, соціальних працівників — насамперед повинна вестися профілактична робота з молоддю, як підвищити ефективність координації цих фахівців у даній проблемі.

Стан дослідженості проблеми. На думку зарубіжних та вітчизняних провідних фахівців у галузі адиктивної поведінки (Н. Ю. Максимова, Н. В. Дмитрієва, К. Мілютіна, А. Єгоров, О. О. Яременко, О. О. Болтівець, С. В. Березіна, К. С. Лисецький, Л. Б. Шнейдер, В. Д. Менделевич та ін.) для підлітків, коли ще не досягнута стадія індивідуальної психічної або фізичної залежності особистості від певної психоактивної речовини, доцільним є розгляд даної проблеми не в рамках патологічної залежності, а як прагнення особистості відчувати позитивну зміну стану свідомості за допомогою хімічної речовини. Проте, у сучасних умовах молодь досягає цього стану не тільки хімічними речовинами, а все частіше змінює свій стан нехімічним способом. Тому зазначені дослідники об'єднують єдиним поняттям адикції різні варіанти залежної поведінки, які мають спільні психологічні детермінанти.

Останнім часом термін «адикція» часто вживається вченими як рівнозначний залежності, яка включає усі фізіологічні і психічні симптоми, що виникають при тривалому вживанні адиктивних речовин. Це і зростання толерантності до засобу, яким зловживають і постійна занепокоєність тим, як його дістати й вжити, незважаючи на передбачення згубних наслідків, а також повторні зусилля припинити зловживання без помітного успіху тощо.

Мета. Відомо, що до порушень поведінки на ґрунті адикції у дітей і підлітків можуть привести несприятливі мікросоціальні, соціально-психологічні й індивідуально-біологічні чинники (особливо в періоди вікових криз). У сукупності наявних чинників ефективно вирішення досліджуваної нами проблеми ґрунтується на розкритті причин виникнення відхилень у поведінці дитини через вікову призму психології становлення особистості. Адикція у підлітковому віці розглядається насамперед як проблема особистості, а виховна робота перш за все спрямовується на попередження виникнення деструктивних особистісних новоутворень, наслідком яких є соціально дезадаптована поведінка. Загалом в основу психопрофілактичних програм щодо адиктивної поведінки має бути покладено передусім зміцнення моральних засад самосвідомості, особистісної зрілості учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік, як відомо, це період переходу від дитинства до дорослості, прагнення усвідомлення себе як до-

рослої особи, утвердження моральних цінностей та формування етичних ідеалів. Поява почуття дорослості як специфічного новоутворення само-свідомості є структурним центром особистості підлітка, тією якістю, в якій відображається нова життєва позиція у ставленні до себе, людей і світу в цілому. Саме воно визначає спрямованість і зміст активності підлітка, його нові прагнення, бажання, переживання й афективні реакції. Кардинальні зміни в структурі особистості підлітка зумовлюють його підвищену чутливість до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки, притаманних світові дорослих. Власне, йдеться про переорієнтацію з норм і цінностей дитячого світу на інші, дорослі, вироблення особистісних новоутворень, які відіграють особливу й вирішальну роль в оволодінні дитиною соціальною ситуацією дорослості.

Одним із важливих чинників, формування особистості підлітка залишається характер його взаємин із батьками. Саме від психологічного характеру стосунків підлітка з батьками залежить здатність сім'ї до здійснення соціального контролю за поведінкою дитини у критичний період. Так, нездатність сім'ї виконувати функцію виваженого психолого-педагогічного контролю за поведінкою підлітка веде до її дезадаптації, стає підґрунтям особистісних розладів та формування психологічної готовності до адикції.

Тому ми поділяємо точку зору С. Березіна та К. Лисецького [1], яка суперечить поширеному погляду, що основним витокom наркоманії та алкоголізації є підліткове середовище і підліткова субкультура. Зокрема, щодо залучення підлітків до алкоголю, наркотиків, стосунки між сім'єю, підлітковою групою та соціальним середовищем виглядають таким чином: джерело причин адикції — сім'я, підліткова група — інструментує процес залучення до алкоголю, наркотиків, соціальне середовище (пропагандою, доступністю психотропних речовин для неповнолітніх, рекламою, поширенням хибних стереотипів дорослості, шкідливих традицій святкування тощо) — породжує неспецифічні умови ризику ранньої алкоголізації та наркотизації.

Тому у контексті нашого дослідження ми вважаємо за доцільне простежити, зокрема, взаємозв'язки між сімейним неблагополуччям та виникненням схильності до адикції у підлітків. Більшість фахівців погоджуються з тим, що неблагополучна сім'я — це, насамперед, сім'я з дефектами виховання, серед яких типовими є: деструктивно конфліктні стосунки між батьками, погане ставлення батьків до дитини, відсутність часу для занять з дитиною, помилки у вихованні, практика насильства, залучення до пияцтва та наркоманії, низький загальнокультурний рівень батьків тощо. Чим меншою є дитина, тим важчою для неї є ситуація соціального розвитку в неблагополучній сім'ї. Адже дітям притаманно наслідувати вчинки, думки та почуття дорослих, а насамперед — своїх батьків.

Проведений нами аналіз наявного зарубіжного та вітчизняного наукового доробку дозволив зробити наступні висновки про особливості та наслідки становлення особистості у неблагополучній сім'ї як передумови виникнення адикції:

- спадкова і середовищна схильність до алкоголю, спадкова дегенерація (психічні захворювання, дебільність), емоційна недорозвиненість, соціальна дезадаптація;
- порушення фізичного розвитку, розлади центральної нервової системи тощо;
- небажання бути схожим на своїх батьків, протест і переживання сорому через їхній спосіб життя;
- отримання у сім'ї девіантних моделей поведінки та соціалізації;
- гедоністичні установки (бажання постійно розважатися, відчувати незвичайні стани);
- побутове пияцтво як природне, нібито традиційне для нашої культури за умов відсутності протидії у громаді;
- недорозвинутість і деформованість потребово-мотиваційної сфери дитини; утвердження атарактичної, субмісивної, гіперактивуючої мотивації до вживання алкоголю, наркотиків (прагнення послабити афективні стани, емоційну напругу, стурбованість, невпевненість);
- негативне ставлення до навчання, несформованість навчальних навичок, недорозвинутість та обмеженість пізнавальних інтересів;
- невміння діяти у адекватному пошуку рішень;
- підвищені тривожність, напруженість, імпульсивність, збудливість, настороженість, неконтрольованість емоцій, агресії, люті;
- деформація стрижневих психологічних якостей особистості з акцентуацією характеру і темпераменту;
- емоційна, поведінкова й інтелектуальна інвалідизація підлітка.

В контексті вивчення проблеми виникнення схильності особистості до адиктивної поведінки у підлітковому віці нам необхідно визначити, чи належить стан взаємин у неблагополучній сім'ї до детермінант феномену алкоголізації та наркотизації.

Загальна вибірка для дослідження порівняльного аналізу особливостей взаємин батьків та дітей підліткового віку у неблагополучних та благополучних сім'ях становила 68 сімей, у т. ч. 34 благополучних (І група) і 34 неблагополучних (ІІ група). В цих сім'ях виховується 76 дітей підліткового віку Битківської загальноосвітньої школи III ступеня Надвірнянського району (в т. ч. 32 дитини 11–12 років і 44 дитини віком 13–14 років), з них у благополучних сім'ях — 34 дитини, в неблагополучних — 42 дитини.

Для порівняльної оцінки благополучних і неблагополучних сімей за показниками умов виховання та взаємин батьків та дітей ми провели обстеження сімей за «Карткою відвідування сім'ї» Л. Туріщевої [4, 39–43] та опитування батьків за анкетною «Рівень батьківського розуміння дитини» [4, 92–93], якими було охоплено 45 батьків благополучних і 47 батьків неблагополучних сімей. Крім цього, класним керівникам 5–8 класів, де вчаться діти як з першої, так і з другої групи сімей, було запропоновано скласти характеристики на дітей і виховну атмосферу у їхніх сім'ях за відповідним планом такої характеристики, запропонованим Т. Лодкіною і Ф. Кевля [4, 121–123].

Аналіз даних, вміщених у таблиці 1, свідчить, що у благополучних сім'ях 77 % батьків показали високий і 23 % — середній рівень розуміння своїх дітей. Як видно із узагальнених даних, у неблагополучних сім'ях лише 22 % батьків досягли середнього рівня розуміння підлітків і 78 % — низького рівня розуміння своїх дітей. Результати дослідження вміщені нами у таблиці 1.

Таблиця 1

**Порівняльний аналіз батьківського розуміння підлітків
у благополучних і неблагополучних сім'ях**

Групи сімей	100–105 високий рівень розуміння	50–99 середній рівень розуміння	0–49 низький рівень розуміння
I гр. — благополучні сім'ї	77 %	23 %	—
II гр. — неблагополучні сім'ї	—	22 %	78 %

Водночас із загальної кількості підлітків з благополучних сімей до важковиховуваних зі схильністю до вживання спиртного, за даними шкільної психологічної служби, відносяться лише 12 % підлітків, в той час як з дітей, що виховуються в неблагополучних сім'ях, до групи ризику щодо алкогольної адикції входить 65 % дітей, або упр'ятеро більше дітей від показника благополучних сімей. Адже діти з неблагополучних сімей перебувають здебільшого в умовах несприятливого сімейного впливу, психологічного дискомфорту, у них спостерігається підвищений рівень тривожності, утруднення у навчанні, психолого-педагогічна культура більшості батьків — на низькому рівні, стиль спілкування з батьками — переважно авторитарний, конфліктно-агресивний. Як наслідок, у батьків першої групи сімей фіксується здебільшого високий рівень розуміння власних дітей, а у сім'ях другої групи — низький.

Висновки

Здійснені нами експериментальні розвідки та теоретичний аналіз наявного у психологічній науці наукового доробку з проблеми психологічних витоків адиктивної поведінки свідчать про доцільність припущення щодо актуалізації у підлітковому віці схильності до адиктивної поведінки загалом як психологічного особистісного новоутворення у структурі особистості. Ця схильність є виявом соціальної дезадаптації та ґрунтується на симптомокомплексі таких психологічних характеристик:

- відсутність мотивації досягнення аж до відмови вважати себе суб'єктом діяльності;
- несформованість функції прогнозування поведінки;
- низький рівень розвитку самоусвідомлення, слабкі навички рефлексії;
- екстернальний локус контролю;
- низький рівень самоповаги, аж до неприйняття образу власного «я», що, однак, може маскуватися захисною поведінкою з демонстрацією завищеної самооцінки;

– самозахисний тип реакції на фрустрацію, що виявляється у відмові від діяльності в разі зіткнення з найменшими труднощами;

– суперечність між самооцінкою та рівнем домагань, що виявляється в алогічності та непослідовності діяльності, пов'язаної з подоланням перешкод;

– тенденція до втечі від реальності в ситуації фрустрації;

– втрата життєвих орієнтирів, а відтак — поява синдрому «беззмістовного» життя, сильне душевне потрясіння за умов відсутності уваги з боку батьків, педагогів, однолітків;

– невдоволення життям, яке виникає на ґрунті постійних конфліктів у сім'ї, навчальному закладі, низького матеріального і соціального рівня;

– утвердження мотиваційного підґрунтя адиктивної поведінки.

Такі особистісні характеристики (психологічні показники) завжди пов'язані з виникненням у підлітка потреби змінити стан свідомості.

Отже, при порушенні внутрішньосімейних взаємин створюється несприятливий фон для психічного становлення особистості підлітка, що у кінцевому підсумку може стати причиною залучення до психотропних речовин. Адже неблагополучна сім'я за якістю стосунків і за рівнем виховання є чинником деструктивного, дисгармонійного впливу на формування особистості дитини, сприяє утворенню її дезадаптивності у різноманітних виявах.

Підібрані, модифіковані та апробовані в експериментальному дослідженні методики дозволяють виявити характер і ступінь сімейного неблагополуччя, вчасно діагностувати не лише патогенні психічні якості у дитини, але й виявляти невтрачений психологічний потенціал для особистісного відродження. На цій основі можна розробляти сучасні методи ведення первинної профілактичної роботи психологів, виховників з сім'єю у напрямі попередження ранньої адикції.

Список літератури

1. Березин С. В. Наркомания глазами семейного психолога / С. Березин, К. Лисецкий. — СПб. : Речь, 2005. — 240 с.
2. Егоров А. Ю. Возрастная наркология / А. Егоров. — СПб. : Дидактика Плюс, 2002. — 272 с. — (Серия «Лечение зависимостей»).
3. Максимова Н. Ю. Патопсихология подросткового возраста / Н. Максимова, К. Милютина, В. Пискун. — К. : Главник, 2008. — 192 с. — (Серия «Психологический инструментарий»).
4. Туріщева Л. В. Работа школьного психолога с родителями / Л. Туріщева. — Х. : Видавнична група «Основа», 2009. — 128 с. — (Серия «Психологическая служба школы»).
5. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Шнейдер. — 2-е изд. — М. : Академический проект ; Гаудеамус, 2007. — 336 с. — (Психологические технологии)

З. В. Юрченко

кандидат психологических наук,
доцент кафедры педагогической
и возрастной психологии

Государственного высшего учебного заведения

«Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаныка»

**ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТНОГО СТАНОВЛЕНИЯ
В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОФИЛАКТИКЕ ПОДРОСТКОВОЙ
АДДИКЦИИ**

Резюме

В статье анализируются определенные психологические характеристики подростка как возможный базис начальной алкоголизации и наркотизации. Прослеживается взаимосвязь возникновения аддиктивной мотивации с характером взаимоотношений подростка в семье через призму его личностного становления. Конкретизируются психологические параметры аддикции для их учета в психопрофилактической работе на основах актуализации положительного личностного потенциала подростков «группы риска».

Ключевые слова: психологическая склонность к аддикции, особенности личностного становления подростка, деструктивные личностные новообразования.

Z. V. Iurchenko

candidate of psychological sciences,

associate professor of chair of pedagogical and age psychology

Precarpathian national university named after Vasyl Stefanyk

**PERSONAL DEVELOPMENT POTENTIAL AS A MEANS
OF JUVENILE ADDICTION PREVENTION**

Summary

The article presents analysis of personal psychological traits as a probable basis of juvenile addiction (early alcoholization and narcotization) in the light of age psychical development. Interrelation of juvenile inclination to addiction and his/ her relations with parents is revealed. Psychological parameters of addiction were also defined.

Key words: psychological inclination to addiction, features of juvenile personal development, destructive personal formations.